

גישה אקולוגית בביקורת ספרות: אדם ואדמתו בשתי יצירות של מאיר שלו

ד"ר אורנה מונדשיין

בעלת תואר דוקטור לספרות משווה מאוניברסיטת בר אילן.
מחברת הספר "ספרות הסנטורים" בהוצאת רסלינג

חוקר אקולוגי Commoner כתב כי החוק הראשון באקולוגיה הוא:
Everything is connected to everything else, דהיינו, ספרות אינה מרחפת בוואקום מעל למציאות המוכרת אלא משחקת תפקיד מרכזי במערכת הגלובלית בה ישנו קשר כל ינתק בין חומר, אנרגיה ורעיונות הגותיים.

חוקרי הספרות הפונים במחקרם לממדים האקולוגיים של היצירות הנחקרות אינם אחידים בגישתם הן ליצירה הנחקרת והן לסביבה. במילים אחרות, היוצר ער לעובדת היות הסביבה ישות הטרוגנית התלויה לא רק בתיאוריות אקולוגיות אלא בתרבות ובמנהגים מקומיים. דוגמא אחת מיני רבות היא תרבות הצייד; ישנן חברות בהן מסע צייד מהווה טקס חניכה חברתי ופסיכולוגי, חברות בהן הצייד הוא סמל למעמד חברתי גבוה ובחברות אחרות הוא צורך קיומי יומיומי.

Bate (2000) מעדיף את השימוש במונח Green Studies, מונח שלדעתו מקיף את כול התופעות האקולוגיות בסביבה ובעיות איתן חשוב להתמודד ולהציע דרכים לכך ולא להסתפק בתיאורן. לדעתו העתיד חשוב לא פחות מן הווה והדרך בה הביספרה תתמודד ותשתמר היא בעיניו המלחמה היחידה ששווה להילחם אותה, ולצורך מאבקים אלו ניתן לגייס את הספרות והאומנות. שאלה מרכזית בביקורת האקולוגית היא שאלת כוונת המספר, כלומר, מה קודם למה; האם המודעות האקולוגית של היוצר היא המכתיבה את תוכן היצירה ומכוונת את כול מרקם העלילה לכיוון הדידקטי-אקולוגי, או מודעותו האקולוגית של הקורא היא המפתח להבנת היצירה ולחשיפת הרבדים הנסתרים בהם המסרים האקולוגיים. לתהייה זו בעלת שני ממדים, לכאורה סותרים, אין תשובה אחת נחרצת, חד-משמעית. קיומם מאשש את רב-הגונית של הספרות לדורותיה. ממד היוצר מכוון את הקורא אל הספרות שנכתבה החל מן השליש השלישי של

בות נאמר ונכתב על הקשר בין אדם לאדמתו, קשר כל ינתק גם בזמן שהאדם נולד בעיר בנויה בטון וברזל ומבלה בה את כול חייו. הרי נאמר "מן העפר באת ואל העפר תשוב" ודי בדברים אלו כדי לאשש את הקשר בין אדם לאדמתו. כדי להסיר כול ספק ופקפוק השכילה הלשון העברית לכלול שלושה יסודות: דם, אדם, אדמה, וכמו בחידוני הפירמידה הלשונית, נבנית התפיסה היסודית של ההכלה; האדמה המכילה את האדם החי על פניה ואת דמו, שהוא החיים.

תחום חדש יחסית בחקר ספרות הפוסט מודרנית הוא Ecocriticism דהיינו בחינת היצירה הספרותית לאור מערכת היחסים הנבנית בין היצירה הספרותית לבין הסביבה הפיזית, מוחשית, בה מתרחשת העלילה. (Glotfelty 1996) מצינת כי בביקורת והמחקר האקוקריטיציסטי נשאלות השאלות הבאות: כיצד מוצג הטבע ביצירה, מהו התפקיד של הטבע והסביבה בבניית העלילה, האם הערכים המוצגים ביצירה תואמים את אופיו של הטבע, האם היצירה מסוגלת להשפיע על הקורא בנוגע ליחסו אל הטבע והסביבה, האם נוצר דיאלוג בין האדם לבין היצורים המאכלסים את הטבע ומה טיב דיאלוג זה, והאם ישנה הפרייה הדדית בין הטבע ובין דיסציפלינות נוספות כגון היסטוריה, פילוסופיה, אומנות, פסיכולוגיה וכו' (Cheryll Glotfelty & Harold Fromm, 1996).

שאלות אלו מהותיות וחשובות ביותר בתקופה זו בה הועלו על סדר היום העולמי סוגיות רבות הקשורות לאקולוגיה ולנזק העצום, על פי חוקרים רבים, שהאדם גרם לסביבתו. מבלי להיכנס לעומק הסוגיה, ומבלי לקבוע עמדה שיפוטית ניתן לקבוע באופן חד-משמעי שהאנושות למדה והפנימה את העובדה שהאדם חייב לשמור על איזון ביחסו לסביבה הקרובה והרחוקה.

המאה ה-20, תקופה בה המודעות האקולוגית החלה להתגבש. ממד הקורא מציב אתגר של "תרגום" יצירות, שנכתבו בעבר ובהן התייחסות מרכזית לטבע, לתפיסה האקולוגית של ימינו מתוך ידיעה כי תיאוריות אלו לא היו מוכרות ליוצרים הקדמונים.

(Williams 2000) מנתח יצירות מן הספרות האנגלית ממאות 18-19, שירים מאת וורדסוורת, קולרידג' וקלייר, וחושף בהם את היסודות האקולוגיים. לדוגמא; בשירי וורדסוורת ניתן למצוא את הביטחון המוחלט שיש לאדם בטבע והעובדה כי דרך ההתבוננות בטבע האדם למד כיצד לשפר את חייו ואת תכונותיו שלו. הטבע, כגן העדן של הילדות, מאיר את חיי הבוגר ומנתב את דרכו.

הספרות המודרנית והפוסט-מודרנית היא ברובה ספרות אורבנית. האורבניזציה, כתהליך היסטורי, סוציולוגי ואנתרופולוגי מהדהדת בספרות מזה מאות שנים, אך מקומה לא היה מרכזי ודומיננטי. באופן מכליל ביותר ניתן לומר כי החל מן המאה ה-19 העיר נתפסה כמקום מאיים, מפחיד, מסוכן ואנטיתזה לטבע השלו והרענן. מגמה זו נמצא הן בספרות הכללית והן בספרות העברית בהתאם למגמות החברתיות והפוליטיות הכלליות בארץ ובעולם. אומנם, הישוב היהודי בארץ-ישראל בראשית המאה ה-20 היה ברובו חקלאי, נוסדו נקודות ישוב רבות שיושביהן היו איכרים ויצירות ספרות רבות הוקדשו לנושא זה.

הערים המעטות בתחילת המאה ה-20 היו מאוכלסות ברובן על ידי יהודים דתיים כגון; ירושלים, צפת, טבריה. עם התגברות העלייה הישוב היהודי החל להתרחב והאוכלוסייה היהודית ייסדה ישובים עירוניים והדוגמא הבולטת ביותר היא יסודת תל-אביב ב-1909. מאז ועד ימינו אלה, שתי צורות הישוב, החקלאי והעירוני, מאכלסות יצירות ספרותיות רבות וכותביהן הביעו בדרכים אומנותיות מגוונות את ההבדלים המהותיים בין שתי צורות התיישבות אלו. ההבדלים הינם בדרך החיים, במטרות ויישומן ומעל לכול מאפייניו הייחודיים של האדם היושב בעיר למול הכפר.

בכמה מקומות ישוב, כולל ירושלים, מתגורר היום קרוב לטבע, באלוני אבא. היצירות ייבחנו לאור העיקרון המרכזי של הביקורת האקולוגית בה בראש הפירמידה הקיומית ניצב הטבע על מרכיביו השונים ומתחתיו האדם. כלומר, נבחן את היצירות דרך זווית ראייה אקוצנטרית שמקורה הקמאי בסיפור הבריאה. הטבע נברא קודם לאדם, החי, הצומח, צבאות השמיים, הים והיבשה. רק לאחר שנשלמה מלאכת הבריאה האקולוגית, הביוספירה, נברא האדם. תשובות רבות נמצאו לשאלה מדוע האדם נברא אחרון ורובן מתמקדות באמונה כי האדם, כנזר הבריאה, קיבל מן המוכן, עקב היותו בעל רוחניות ומוסר, את הבריאה בה יחיה את חייו. אין בכוונתנו להתמקד ולפרט את האספקטים האמוניים, שהקורא מכיר ומוקיר, אלא להוסיף נדבך נוסף, שאינו סותר כלל את הנדבך האמוני. האדם נברא לתוך ביוספירה קיימת ועליו לנהל את חייו בהרמוניה ובשילוב עם סביבתו מתוך ענווה והכרת מקומו במכלול הבריאה. הביקורת האקולוגית שמה דגש על אספקטים אלו ונבחן אותם ביצירות, שהוזכרו לעיל.

רומן רוסי

"רומן רוסי" הוא רומן על אדם ואדמתו. כדי לקרוא ולפענח את הרומן על פיעקרונות הביקורת האקולוגית, נבחן את מרכיבי העלילה ודמויותיה בהקשרם לסביבה, לנוף ולטבע. הדמויות המאכלסות את הרומן נעות בין היותן ריאליסטיות לבין אפיון כדמויות מיתיות, על-מציאותיות, דמויות שחייהן התנהלו על פי קודים בלתי כתובים הרשומים בכתב סתרים במחזוריות של הטבע, כתב הניתן לפיענוח רק על ידם. סבא מירקין, סבו של המספר, מראשוני המתיישבים, בנה בית מעץ וגם כאשר שאר אנשי הכפר עברו לבתי לבנים הוא נשאר בצריף מעץ באומרו: "בית של עץ נע וזע, מזיע ונושם. כול אדם שפוסע בו משמיע חריקה שונה" (שם, עמ' 9). משפט זה מדגים את תפיסת העולם של מירקין, ההתמזגות עם הטבע והערכת

תכונותיהם של היסודות

השונים המשרתים את האדם והאדם משרת אותם. אולם, תפיסת עולם זו מתערערת כאשר בכפר מסרבים לקבל את בנו אפרים ואז הוא מחליט להתנקם בכפר דרך הטבע. כלומר, בצוואתו הוא מבקש להיקבר במטע ולהפוך את המטע לבית קברות. "אתה תקבור אותי כאן... זה השטח שלי ושלך. אחר כך תקבור כאן את שולמית, ואפשר שיהיו אחרים שיבואו"



במאמר זה נתמקד בשתי יצירות מאת הסופר מאיר שלו, "רומן רוסי" ו"גינת בר". "רומן רוסי" פורסם ב-1988 ו"גינת בר" ב-2017. כ-30 שנים מפרידות בין שתי היצירות ומגמתן אחת; להציג את הקשר האיתן שבין אדם לאדמתו, את עולמו הפיזי והרוחני של מי שקבע את חייו בתיאום עם מחזורי חיי הטבע, האדמה. שלו, שנולד בנהלל, ונדד



(שם, עמ' 270). לאחר שהסבא נקבר במטע, המטע כולו מת; העצים התייבשו, חרקים שונים שגשגו, ריחות רעים נדפו מן העצים והמספר, הנכד ברוך, שהבין כי האדמה לעולם לא תניב החליט להפוך את החלקה ל"בית עולם לחלוצים". בעבר, בימים הטובים בהם נראה כי ההרמוניה עם הטבע לעולם לא תופר נמצא את התיאור הבא: "באותה שנה פרח המטע של סבא בעוצמה מיוחדת. הוא ביקש מחיים מרגוליס שיציב כמה כוורות בין עצי הפרי...רוב שעות היום היה סבא מסתובב בין שורות העצים, שפריחתם וריחותיהם חושבו בדייקנות מחודש שבט לחודש ניסן, וחוזר שיכור ומתנודד

מניחוח הבלבוב..." (שם, עמ' 112). מרגוליס הכוורן, עיסוק שהיום נקרא דבוראי, אמר: "אבל דבורים אינן רק דבש...ללא הדבורה לא נפריח את הארץ, בלי דבורים אין פירות, אין תלתן וירקות, אין מאומה..." (שם, עמ' 48).

במוסדות הכפר מתנגדים בתוקף להפיכת המטע המשגשג לבית קברות. ברוך שוכר עורך דין, שפירא, שאומר: "מרשימתפרנס, פשוט כמשמעו מן האדמה... רואה עצמו עובד אדמה... הוא מפעיל כלים חקלאיים לצורך חפירה, שתילה, דישון והשקיה...גידוליו של מרשי הוכיחו את עצמם...דונם קברים מכניס יותר מכול גידול חקלאי אחר..." (שם, עמ' 277). אכן, כול חבריו של מירקין, אנשי העלייה השנייה נקברו בבית עלמין זה ולאחר שהאחרון הובא למנוחת עולמים נסגר בית הקברות. סביבו הטבע המשיך לפרוח, שדות ומטעים, כותנה, דגן ותיירס. המעגל האקולוגי נסגר כדי לפתוח מעגל אקולוגי אחר, מוות וחיים, חידלון וצמיחה מחליפים תפקידים ביצירה זו, כול יסוד בזמנו, מבלי להיות מופרע ומאויס על ידי יסוד אחר. "רומן רוסי" מאגד בתוכו נושאים רבים, יחסי אבות ובנים, יחסי הורים וילדים, נאמנות בין חברים, נאמנות לאדמה ולאתוס הציוני, בניית הארץ ועבודת האדמה. כול אחד ואחד מנושאים אלו מתקיים ומתפתח לאור כללי הכתיבה ה"טבעית". בכתיבה זו נמצא את האספקט האקולוגי כמסד ואבן יסוד. אנשי הכפר פועלים על פי כללים אלו, מבלי שתונח לרגלם משנה אקולוגית סדורה. הם מבינים בחושיהם ובכול ישותם את האיזון הנדרש בין האדם לסביבתו ומשכילים לנהל חייהם לאורו. התרבות, שנוצרה בחברה כפרית-חקלאית זו, יכלה להתגבש ולהתפתח רק לאור הכבוד שהפרט חש למול הטבע ומבין את מקומו במארג העדין של הבריאה.

רומן אקולוגי מובהק הוא "גינת בר". לכאורה, המספר משתף את הקורא בשלבים השונים של הקמת גינה בחצר ביתו שבעמק יזרעאל. התיאורים המפורטים של זני פרחים ועצים, כלי חקלאיים, עונות שתילה וזריעה, המזיקים השונים למול החרקים ודומיהם המועילים וכד', עלולים היו להפוך ספר זה למעין ספר הדרכה לגנן חובב. נכון, גנן חובב יכול למצוא עצות מועילות וחכמות, להתקנא בהצלחת המספר ולנסות ליישם דבריו בגינתו הפרטית. יתכן ויצליח ויתכן שלא, אולם, בוודאי אוצר המילים שלו יהפוך לעשיר יותר כאשר ילמד את שמות הפרחים, השיחים והעצים, את ההבדלים בין כלים השונים ודרכי השימוש בהם. גם בכך דיינו, אבל בכך נחמיץ אספקט ספרותי חשוב. הרי לפנינו יצירה ספרותית המבקשת להתפענח, המרמזת על רבדים סמויים, על משמעויות ספרותיות וחץ-ספרותיות. המפתח לכך, כפי שהוזכר לעיל, הפענוח האקולוגי.

(Love, 1990) במאמרו מחפש הגדרה חדשה למושג "פסטורלי", מושג שמתקשר לשלווה ורוגע בחיק הטבע. בקריאה ראשונה ב"גינת בר" הקורא חש באותה רוח של שלווה ורוגע שהטבע מעניק למחבר העובד בגינתו ומנסה לברוח מהבלי העולם הזה. אולם Love מבין כי העולם המודרני דורש הגדרה חדשה כיוון שהרוגע והשלווה נתונים בסכנה לאור שינויים קיצוניים שהעולם עובר מבחינה חברתית, כלכלית, תרבותית וכד'. הפסטורלי כבר לא מובן מאליו, התיעוש והעיור מאיימים על כול חלקת אדמה פורייה, סדרי העדיפות משתנים לאור הגידול באוכלוסייה והצרכים הכלכליים הגוברים. האדם מתנהג בדורסנות כיוון שזו המדיניות אותה רואה סביבו. לא בכדי פותח שלו את הרומן באפיזודה בה קבוצת אנשים החוגגים מסיבת חתונה והצלמים פולשים לגינת הבר כדי להנציח את היום המאושר בחייהם בתמונות שצולמו בטבע. המספר מתרעם על ההרס, אבל לאחר שהחבורה מסתלקת הוא אומר: "שבתי אל ביתי נפוח מגאווה. לא בכל יום זוכה גנן חובב למחמאה כזאת- שחתן וכלה יבואו ממרחקים להצטלם בין פרחי גינתו הצנועה" (שם, עמ' 10). על פי Love ערכיה של המודרנה גברו על הפסטורלי, כלומר, המונחים הקלאסיים הספרותיים מתעדכנים לאור תופעות חברתיות ותרבותיות חדשות ומכילות בתוכן אספקטים שהיו זרים להן בעבר.

צירוף המילים גינת בר יוצר פרדוקס, אוקסימורון המכיל בתוכו שני עולמות מנוגדים: הגינה מאפיינת את התרבות והציוויליזציה ואילו הבראת ההפך, את הפראי, הקמאי והטבעי. המספר, מתוך התכוונות ברורה, מקשר בין שני חלקי הפרדוקס ומכוון את הקורא להבין כי בעולמו, בעולמינו, יש מקום לשניהם. זו תפיסת עולמו של החוקר האקולוגי המנסה בכול מאודו לשמור על האיזון האקולוגי העדין של כדור הארץ תוך כדי יצירת בתי גידול, חממות ושאר אמצעים חדשניים בהם יובטח המשך קיומם של זנים הנתונים בסכנת הכחדה. שלו הולך באותו התלם ובגינתו נוצרת מעין ביוספרה המציגה את הפסטורלי הנתון בסכנה לא רק מפני הכחדה אלא מפני החידושים הטכנולוגיים של החקלאות המודרנית. "החקלאות הישראלית של היום שוב איננה בראש מעייני החברה והשלטונות, ובגידוליה החדשים ובשיטותיה המודרניות שוב אינה נאמנה לסדרים של לוח גזר. גידולים רבים גדלים ומבשילים בכול העונות... מי שקשוב לקולותיה של הגינה וער להשתנות גווניה וריחותיה... יודע גם את עונותיה" (שם, עמ' 82).

הקריאה בספר זה מעשירה את עולמו של הקורא לא רק ברזי הפרחים, העצים, השיחים ובעלי החיים השונים הפוקדים את הגינה, אלא גם במתכונים, עצות ואזכורים מן הספרות והיסטוריה. מיקרוקוסמוס המעיד על המקרוקוסמוס ויוצר דיאלוג חכם ומחכים בין האלמנטים השונים המאכלסים את עולמנו, את הטבע. הקרבה הבלתי אמצעית אל הטבע והכבוד שרוחש הגן גם אל אחרוני הזוחלים, הנמלים והחרקים, שחלקם מזיקים, הם התשתית עליה נבנה המסר האקולוגי.

דוגמא נפלאה נמצא בפרק בו המספר מתאר את מלחמתו בחולד, יצור חמקמק המרבה להסב נזקים בגינתו. המספר מנסה שיטות מגוונות להילחם בפולש המזיק עד שלבסוף שואל את עצמו את השאלה הבאה: "אז מי כאן בעל החיים המזיק? הוא או אני?" (שם, עמ' 50). מכאן והלאה המלחמה הופכת לסכסוך ושניהם חיים בהבנה זה ליד זה. האם ישנו מסר אקולוגי משמעותי יותר מזה? הקשר העמוק אל האדמה בא לידי ביטוי מוחשי על ידי המגע הבלתי אמצעי עמה. "ולפעמים, כשאני נעצר, עומד יחף על הקרקע ולא פוסע הלאה, אני מרגיש שהיא אוחזת בי בעדינות, מזכירה לי שגם אם בדרך כלל אני בסנדלים, אני ממנה ושלה." (שם, עמ' 179). וקטע נוסף, שאינו דורש פירוש על היחסים עם עץ האלה: "ומדי פעם, כשיותר מדי טוב לה אצלי, והיא מצמחת ענפים כלפי מטה ומפריעה לי לעבור תחתיה בקומה זקופה, אני מרשה לעצמי גיזום קל וידידותי שלה, ממש כמו שהיא מרשה לעצמה לשרוט את פדחתי" (שם, עמ' 232).

סיכום

שתי היצירות שנדונו לעיל מדגימות את הגישה האקולוגית בביקורת הספרות, את הכלל, שהוזכר לעיל, הכול קשור בכול, ככלל האקולוגי המכוון. האדם חייב לחשוף את הקשרים הגלויים והסמויים הנטוויים בינו לבין עולם הטבע, הביוספרה, לדעת את מקומו במארג עדין זה ולשמרו. יצירות ספרות הינן אחת מן הדרכים להעצים מסרים אלו ולהעבירם דרך הכלים האומנותיים המגוונים. הקורא המפענח את היצירה על פי המודעות האקולוגית שלו, ייצא נשכר.

מקורות

שלו, מאיר, גינת בר, עם-עובד 2017

שלו, מאיר, רומן רוסי, עם עובד, 1988

Glottfely Cheryl & Fromm Harold, The Ecocriticism Reader, ed. Athens, Georgia, The University of Georgia Press, 1996
(Bate Jonathan The Green Studies Reader, ed. Laurence Coupe, Routledge, 2000) pp, 2-7
(Raymond Williams, The Green Language, in "The Green Studies Reader", 2000) pp,50-58
Love, Glen. A, Revaluing Nature, in The Ecocriticism Reader 1990, pp. 225-240